

Л. Қалыбекова , Қ. Ержан*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада дінтану сараптамасы ұғымының теориялық тұжырымдары мен функционалдық механизмдерінің негізі қарастырылған. Аталған мәселені талдау үшін халықаралық тәжірибедегі дінтану сараптамасының ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі негізгі ғылыми тұжырымдар сараланды. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу саласы жаңа бағыттардың бірі. Ел аумағында он жылдан астам уақыт жүзеге асырылып келе жатқан бұл сала заңды және жеке тұлғалар үшін мемлекеттік қызмет түрі болып табылады. Дінтану сараптамасының практикалық тұрғыдан барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасының теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында сараптаманың ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Сарапшылардың басым бөлігі дінтану сараптамасының ғылыми негізделген және бейтараптылық қағидатының жеткілікті деңгейде сақталмағандығын алға тартуда. Мақалада дінтану сараптамасының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады, дінтану сараптамасының әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелерін анықтаудың маңыздылығы негізделеді.

Түйін сөздер: дінтану сараптамасы, ғылыми бейтараптылық, діни қызмет, діни сенім бостандығы, діни экстремизм.

L. Kalybekova, K. Yerzhan*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

Theoretical and practical bases of religious expertise in the Republic of Kazakhstan

The article deals with the main theoretical issues and functional mechanisms of the concept of religious expertise. To analyze this issue, the main scientific conclusions about the concept, goals and scientific and methodological foundations of religious expertise in international practice were differentiated. The limited number of scientific articles and research papers on this topic in domestic research determines the relevance of the identified problem and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the field of religious studies expertise is one of the new directions. This area, implemented in the country for more than ten years, is a public service for legal entities and individuals. The practical aspects of the implementation of religious studies expertise are determined by the state within the framework of legislation in the field of religion. However, at the domestic level, it is necessary to solve the problem of determining the theoretical and conceptual categories of religious studies expertise, systematizing the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it was found that the methodology for conducting religious expertise has not been developed at a sufficient level. Most experts argue that the principles of scientific character and academic neutrality are not sufficiently respected during the preparation of the conclusions of religious studies expertise. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of religious expertise, substantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of religious expertise.

Key words: religious expertise, scientific neutrality, religious activity, freedom of religion, religious extremism.

Л. Қалыбекова, К. Ержан*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

Теоретические и практические основы проведения религиоведческой экспертизы в Республике Казахстан

В статье рассматриваются основные теоретические вопросы и функциональные механизмы концепции религиоведческой экспертизы. Для анализа данного вопроса были дифференцированы основные научные выводы о понятии, целях и научно-методологических основаниях религиоведческой экспертизы в международной практике. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность обозначенной проблемы и необходимость систематизации данной сферы. На сегодняшний день в Республике Казахстан область религиоведческой экспертизы является одним из новых направлений. Данная сфера, реализуемая на территории страны более десяти лет, является государственной услугой для юридических и физических лиц. Практические аспекты осуществления религиоведческой экспертизы определяются государством в рамках законодательства в сфере религии. Однако на отечественном уровне необходимо решить проблему определения теоретических и концептуальных категорий религиоведческой экспертизы, систематизации основных научных методов. Так как, в ходе изучения зарубежного и отечественного опыта было установлено, что методология проведения религиоведческой экспертизы не разработана на достаточном уровне. Большинство экспертов утверждают, что во время подготовки заключений религиоведческой экспертизы недостаточно соблюдаются принципы научности и академической нейтральности. В статье систематизирована и проанализирована понятийная основа религиоведческой экспертизы, обосновывается важность определения основных вопросов методологии и практической реализации религиоведческой экспертизы.

Ключевые слова: религиоведческая экспертиза, научная нейтральность, религиозная деятельность, свобода вероисповедания, религиозный экстремизм.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының дін саласындағы саясаты – азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, діни бірлестіктердің заң талаптарын сақтауына, қоғамға теріс идеологияның енуіне тосқауыл қоюға, діни экстремизм мен діни алауыздықтың алдын алуға бағытталған. Дін саласындағы бұл бағыттарды реттеуде және жүзеге асыруда мемлекет тарапынан заң жүйесі қалыптасып, бірқатар мемлекеттік маңызы бар тұжырымдамалар, бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылуда. Осы тәрізді мемлекеттік қызметтердің бірі – дінтану сараптамасы болып табылады. Дінтану сараптамасы елімізде 2007 жылдан бастап жүзеге асырылады және бірінші кезекте Қазақстан Республикасында діни бірлестіктерді, шетелдік миссионерлерді тіркеу барысында олардың ұсынған діни мазмұндағы ақпараттар мен материалдарының мазмұнында ҚР Конституциясына, ҚР «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы», «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы», «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және т.б. Заңдарына қайшы белгілердің болуын не болмауын анықтауға бағытталған.

Яғни, дінтану сараптамасының нәтижесіне байланысты діни бірлестіктің ел аумағында діни қызметпен айналысуы үшін мемлекеттік тіркеуден өту процесі жүргізіледі.

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасын жүргізу саласы мемлекет тарапынан жүйелендірілген, өзіндік алгоритмі мен механизмдері қалыптасқан мемлекеттік қызмет көрсету түріне жатады. Дінтану сараптамасын жүргізу үшін заңды тұлғалар санатындағы діни бірлестіктер, кітапхана қорлары, дүкендермен қатар, жеке пайдалану үшін діни мазмұндағы әдебиет пен материалдарды тексеруден өткізгісі келетін жеке тұлғалар да дін саласындағы Уәкілетті органға өтініш бере алады. Мемлекет тарапынан бұл саланың құқықтық негіздері айқындалғанымен, Қазақстан Республикасында ғылыми зерттеу саласында бұл саланың теориялық, әдістемелік негіздері толыққанды ғылыми деңгейде аз зерттелген. Яғни, ғылыми зерттеу формасы ретінде дінтанулық сараптама жүргізудегі қиындық туғызатын негізгі мәселелерді анықтау, сараптаманың тиімді ғылыми әдістерін, функцияларын ортақ ғылыми бірлізділікке келтіру аса маңызды болмақ.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізіледі, жүзеге асыру механизмдері едәуір бірізділікке енгізіліп, жүйеленген. Дегенмен, жүзеге асыру барысында бірқатар мәселелер орын алуда: дінтану сараптамасының теріс қорытындысын алған материалдардың сот шешімімен тыйым салу тетіктерін оңтайландыру, діни мазмұндағы шет тіліндегі әдебиеттерге дінтану сараптамасын жүргізу қажеттілігі мәселесі, діни бірлестіктің қызметін жүйелі талдау, заңға қайшы тұстарын айқындау мақсатымен дінтану сараптамасын сапалы тұрғыда жүзеге асыру мәселесі. Аталған мәселелер теориялық және ғылыми тұрғыдан халықаралық тәжірибені, елде қалыптасқан заңнамалық шешімдерді талдауды, сараптауды қажет етеді, сонымен қатар, дінтану сараптамасын жүзеге асырудың тиімді жолдары мен әдістерін негіздеу қажеттілігі бар.

Осы мақсатта, ғылыми мақаланың нәтижелілігіне қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер алға тартылады:

- «дінтану сараптамасы» категориясының теориялық және құқықтық анықтамасын айқындау;

- жалпы дінтану ғылымы саласындағы дінтану сараптамасын жүргізудің ерекшеліктеріне талдау жүргізу;

- Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің динамикасына талдау жүргізу;

- жинақталған ақпарат, жүргізілген талдау негізінде елде дінтану сараптамасын жүргізудің нәтижелі тетіктерін айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада дінтану сараптамасына қатысты деректанулық және тарихи, жүйелеу әдістерін қолдану арқылы талдау жасалды. Сонымен қатар, зерттеу барысында берілген тақырып бойынша жарияланған зерттеу жұмыстарына салыстырмалы талдау, мәтіндік зерделеу, статистикалық көрсеткіштерді саралау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта дін саласында дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз ету қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты ретте-

уге мүмкіндік беретін аса маңызды сұранысқа ие болып тұрған құқықтық құрал болып табылады. Себебі, дінтану сараптамасын жүргізуге мемлекеттік тіркеуден өтетін діни бірлестіктер ғана емес, елімізде кез-келген азамат діни мазмұндағы әдебиеттің дұрыс бағыттылығын тексеру үшін құзыретті органға өтініш бере алады. Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық, практикалық аспектілеріне тоқталмас бұрын, бұл саланың теориялық тұрғыдан негізгі мақсаты мен қызметін қарастырған жөн.

Мағыналық тұрғыдан қарастыратын болсақ, сараптама (фр. expertise, латын тілінде expertus – тәжірибелі) дегеніміз – шешімі ғылым, өнер, техника және өзге салаларда арнайы біліктілікті қажет ететін мәселелерді сарапшының (маманның) зерттеуі (Ожегов, 2012).

Теориялық негізде алып қарағанда, сараптамаға қатысты заңнамалық, құқықтық анықтамаларды есептемегенде, оған берілген ортақ ғылыми анықтама айқындалмаған деуге болады. Себебі жалпы дінтану сараптамасын жүргізу қызметі тек бірнеше мемлекеттерде жүзеге асырылады: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы. Ал, Еуропа, АҚШ және өзге шетелдік мемлекеттерде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Сондықтан, дінтану сараптамасының теориялық ұғымын осы қызметпен айналысатын мемлекеттердегі сарапшылардың тұжырымдары арқылы айқындауға болады.

А.П. Забияко қазіргі дінтану саласының негізгі мәселелері туралы қарастыра келе, сараптама саласы өзекті әрі маңызды саланы құрайтынын алға тартқан. Себебі, сараптамаға алынған материалдарды зерттеу, эмпирикалық берілгендерді талқылау әдістері, негізделген қорытындылар әзірлеу сарапшылар қауымдастығында қатаң ғылыми негізде жүргізілуі тиіс. Дінтанудың іргелі және қолданбалы салаларын дамыта келе, оның ғылыми білімдер жүйесі ретінде дәрежесін дамытуға және сақтауға болады. Зерттеушінің тұжырымы бойынша дінтанудың іргелі саласы теориялық, ғылыми негізделген болса, дінтанудың қолданбалы саласы ретінде дінтанулық сараптаманы айтуға болады, ал ол өз кезегінде сарапшының субъективті пікіріне тәуелді болып қалатын жағдайлар орын алуда (Забияко, 2019: 47-64). Дінтану сараптамасына қатысты берілген теориялық тұжырымдарды

айқындау мақсатында бірнеше зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген анықтамаларына тоқталып өтуге болады.

А.А. Разуваевтың берген анықтамасы бойынша, сараптама дегеніміз – жағдайларды анықтау мақсатымен, мүдделі тараптардың тапсырмасы бойынша жүргізілетін және арнайы біліктілікті қажет ететін зерттеу (Разуваев, 2006: 9). Мұндай зерттеудің нәтижесі бойынша қорытынды беріледі.

К.И. Плетневтың ұсынған анықтамасына сәйкес «сараптама» деп адамзаттың жылдар бойы жинақтаған білімі мен тәжірибесіне негізделетін, жоғары білікті мамандардың әзірлеген белгілі бір ережелеріне сай жүргізілетін қандай да бір мәселелерді зерттеу. Е.Р.Россинская кез-келген сараптама ғылым және техниканың нақты салаларындағы мәліметтерді сараптауға қажетті талаптармен белгіленетін ережелерге сәйкес жүргізілетін қолданбалы зерттеу болып табылады деп есептейді. Бұл Ресей сарапшыларының дінтану сараптамасына берген анықтамалары (Россинская, 2005: 21).

Өзбекстан Республикасында да дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылады. Өзбекстан тәжірибесінде дінтанушылар Өзбекстан мұсылмандары діни басқармасының пәтуа бөлімінің сарапшы теологтарымен бірге дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді. Олар діни мазмұндағы материалдарды қолданыстағы заңнамаға қайшы келетін элементтердің мазмұнын, ауытқулардың немесе діни нормаларды бұрмалаудың бар-жоғын тексереді (Тулеметова, 2022: 128-134).

Сонымен қатар дінтану сараптамасы ұғымының теориялық және құқықтық анықтаумен қатар, осы саладағы негізгі мәселелер бағытын айқындауға болады. Мәселен, ресейлік зерттеушілердің пікірінше, дінтану сараптамасы мемлекеттік және конституциялық қауіпсіздікті сақтау мақсатымен жүзеге асырылғанымен, көп жағдайда сол Конституциямен бекітілген діни сенім бостандығын шектейді және мемлекеттік деңгейде жүргізілетін дінтану сараптамасының мемлекет тарапынан реттеу механизмдері тиісті деңгейде ұйымдастырылмаған. Ал, дұрыс бағытта регламенттелген жұмыстың жүргізілмеуі керісінше діни экстремистік мазмұндағы әдебиеттердің геометриялық прогрессияда көбеюіне алып келеді (Герасименко, Ваврух, 2014: 11-13).

Сонымен қатар осы саладағы мәселелердің қатарына сарапшылардың құрамы мен олардың

біліктілігі туралы мәселе жиі қозғалады. Бұл жерде де дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және ғылыми әдістерінің негізделмеуі, әр сарапшының субъективті негізде қорытынды жасауы және т.б. мәселелер кей жағдайда дінтану сараптамасы қорытындысының біржақты болуына әкеліп соғады (Чернышкова, Иванова, Кузнецова, 2017: 2022-2025). Осы тұрғыда, сарапшылардың біліктілігі қатарына олардың дін саласындағы арнайы білімі мен біліктілігі, тәжірибесі болуымен қатар олардың ешқандай діни конфессия өкілі болмауы аса маңызды. Себебі сарапшы ретінде тартылған дін өкілдері өз діни сенімдеріне қатысты бейтарап шешім шығармай, біржақты сараптама қорытындысын беруі ықтимал. Бұл жағдай ресейлік тәжірибеде жиі кездеседі. Ресейлік сарапшылар мұндай жағдайдың орын алуына елде тиісті талаптарды белгілейтін заңнаманың болмауы деген тұжырымды алға тартуда.

Қазақстан Республикасында сарапшылар ретінде діни бірлестіктер өкілдері тартылмайды және сарапшыларға қойылатын талаптар арнайы нормативтік құжатпен бекітілген. Сондықтан сараптама қорытындысына қатысты діни өкілдер біржақты қорытынды беруі мүмкін деген мәселе жоқ. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық негіздерін айқындау, тиімді әдіснама жүйесін әзірлеу мәселесі өзекті болып табылады.

Жоғарыда ескерілгендей, әлемдік өзге шет мемлекеттерінде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Атап айтқанда, дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізілетін қызмет қатарына жатпайды. Дінтану сараптамасы нақты бақылау, этнографиялық зерттеулер, эмпирикалық тәжірибелер, діни мазмұндағы мәтіндерге герменевтикалық талдау жүргізу арқылы белгілі бір діни ұйымдарға, халықтардың ұстанған діни сенімдеріне қатысты дінтанулық зерттеу жүргізуге негізделген (Hartikainen, 2019: 815-829). Жоғарыда дін өкілдерін сарапшы ретінде тарту бірқатар қиындықтар туғызса, шетелдік сараптама ұғымында керісінше дін өкілін тарту арқылы сол дін туралы жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік бар. Сонымен қатар көп жағдайда шет елдерінде діни мазмұндағы баспа және ғаламтор материалдарына контент-талдау әдісін қолдану арқылы дінтанулық сараптама, талдау жүргізіледі.

Дінтану сараптамасына қатысты халықаралық тәжірибені қарастыра келе, аталған

салаға қатысты екі негізгі бағытты атауға болады:

1) сарапшылардың дінтану сараптамасын нақты нысанға (діни ұйым, топтар, діни мазмұндағы материалдар) ғылыми зерттеу жұмысы ретінде жүргізуі, бұл ретте, жүргізілген зерттеулерде дінтанулық әдістер қолданылады; Мысалы, D. Poling, Evelyn Evans өздерінің «Діни сенім, ғылыми сараптама және халықтық экология» («Religious belief, scientific expertise and folk ecology») тақырыбындағы мақаласында белгілі бір топ өкілдері арасында олардың креационизмге және адамзат жаратылысындағы табиғи күштерге қатысты сараптама жүргізіп зерттеген (Poling&Evans, 2004: 485). Яғни, аталған жұмыс барысында белгілі бір құбылыстарға діндарлардың қатысуымен нақты зерттеу жұмысы жүргізілген және ол сараптама ретінде рәсімделген.

2) сарапшылардың зерттеу жұмыстарында дінтану сараптамасын белгілі бір конфессияның өкілдері немесе басшыларының «сарапшы» ретінде болуы, яғни академиялық емес діни сараптаманың жүзеге асырылуы (Souza&Legare, 2011: 146-153).

Осылайша, халықаралық тәжірибеге сай дінтану сараптамасының теориялық негізі көп жағдайда бір, тек оның практикалық деңгейде қолданылу ерекшеліктері әртүрлі. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген тұжырымдарына сәйкес, дінтану сараптамасының айқындаушы белгілерін атап өтуге болады. Дінтану сараптамасының басты шарты – оның тәуелсіз және қатаң ғылыми сипатта болуы (Петрова, Орлов, 2017: 72). Ал бұл өлшемдерге қол жеткізу үшін белгілі бір әдістемелік стандарттарға жүгіну қажет болады. Бұл стандарттар әрине дінтану ғылымының шеңберінде пайда болған. Жалпы дінтану Батыс Еуропада ХХ ғ. қалыптасып дін туралы ғылыми зерттейтін салаға айналды, сонымен қатар, өзінің нысанын әлеуметтану, психология, тарих, этнология, антропология тәрізді ғылымдардың әдістерін қолдану арқылы зерттейді. Осы ретте, дінтану сараптамасын жүргізу талаптарын жасақтау барысында да жалпы дінтану пәнінде қолданылатын жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

Қазіргі уақытта әлеуметтік деңгейде дінтану сараптамасы жекелей азаматтармен қатар, діни бірлестіктердің де заңдық шеңберде қызметін регламенттеуші құқықтық құралға айналды. Бұл ретте, дінтану сараптамасының негізгі қызмет

бағыты ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1) діни сенім бостандығын қорғау функциясы – діни бірлестіктердің діни сенім бостандығын қорғау, яғни, заңға қайшы келмеген жағдайда олардың діни қызметті жүзеге асыруын реттейтін құқықтық механизм болып табылады;

2) мемлекеттік тіркеуге ұсынылған бірлестіктердің діни типологиясын, діни қызметінің формасын анықтау, әлеуметтік тұрғыдан заңсыз қызмет жүргізу қауіпінің алдын алу;

3) діни бірлестіктер өздерінің қызметі барысында пайдаланатын діни мазмұндағы баспа өнімдерінің, әдебиет және ғаламтор желісіндегі материалдар мазмұнының заңға қайшылығын тексеру;

4) миссионерлердің үгіт-насихат жүргізу барысында қолданатын материалдарын тексеру;

5) ел аумағына шет елдерден әкелінетін материалдар мен әдебиеттердің мазмұнында экстремистік белгілері бар нысандарды айқындау және т.б.;

6) мемлекеттің конституциялық-зайырлық принциптерін сақтау, бұл тұрғыда дінтану сараптамасы діни бірлестіктердің мемлекеттің заңнамасын қаншалықты сақтап отырғандығын бақылауға, реттеуге мүмкіндік береді.

Негізі құқықтық реттелген жағдайда дінтану сараптамасы жаңа немесе саны аз діни бірлестіктерді негізсіз айыптаулар мен күмандардан қорғаса, екінші жағынан қоғамды, мемлекетті кейбір діни бірлестіктер мен ұйымдардың, жалған діни бірлестіктердің (әсіресе ресми құжат Жарғыда жариялаған мақсаттары шынайы діни тәжірибесіне сәйкес келмейтін ұйымдар) қызметін әшкерелеп, жағымсыз әсерлерінен қорғайды. Яғни, дінтану сараптамасы кәсіби дінтанулық білімді пайдалану арқылы діни саланы объективті зерттеудің арнайы әдісі іспеттес болып табылады.

Дінтану сараптамасының негізгі қағидаларына тоқталатын болсақ, ол негізінен сараптама жүргізудің негізгі механизмін, тағайындалуын анықтайды. Сондықтан қағидалар дінтану сараптамасын жүргізудің басты реттеуші функциясын, құқықтық тұрғыдан реттеу жұмысының жетекші бастамаларын белгілеуге септігін тигізбек.

Дінтану сараптамасының негізін құрайтын қағидаларды төмендегідей көрсетуге болады:

– ҚР Конституциясында бекітілген жалпы құқықтық қағидалар, оның ішінде – әр адамның ар-ождан бостандығы құқығын, сонымен қатар, діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы;

– Кәсіби қағидалар: сарапшының тәуелсіздігі, бейтараптығы, зерттеу жұмысының бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы, кешенді дінтану сараптамасын жүргізу. Аталған қағидаларға жекелей тоқталып өтсек.

Діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы олардың мемлекеттік тіркеуден өтуі кезінде жүзеге асырылады. Яғни, діни қызметі заңға қайшы болмаған жағдайда, сонымен қатар, діни материалдар мазмұнында экстремистік, діни алауыздыққа үндеу белгілері болмаған жағдайда дінтану сараптамасының оң қорытындысын алып, заңға сәйкес діни қызмет жүргізуге мүмкіндік алады. Бұл шет елдерден келетін миссионерлердің де қызметіне байланысты.

Сарапшының тәуелсіздігі қағидасы сарапшының қандай да бір адамның әсерінен тәуелсіз болуды ғана емес, сарапшының жеке дүниетанымдық көзқарасының тәуелсіз болуын талап етеді. Сараптама жүргізуді бастағанда сарапшы-маман өзіне ұсынылған нысанға зерттеу жүргізудің әдістерін, құралдарын, тәсілдерін таңдау барысында кәсіби бейтараптылықты сақтағаны абзал (Загребина, Пчелинцев, Элбакян. 2021: 50-51). Яғни, оған қандай да бір мазмұнда сараптама қорытындысын даярлауға ешкімнің сырттан әсері және құқығы болмауы керек. Сарапшының өзі де дүниетанымдық көзқарасы мен жеке діни сенімін есепке алмай, бейтарап болуы қажет. Дінтану сараптамасын жүзеге асыратын сарапшы-маманның тәуелсіздігіне байланысты бірнеше аспектілерді атап өтеміз:

Дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас саласына қатысты болғандықтан, белгілі бір діни бірлестіктің өкіліне сарапшылық қызметті тапсыруға болмайды, бұл тәуелсіз сарапшы қағидасын ғана бұзып қоймай, дінаралық шиеленіс те тудыруы мүмкін. Сарапшы дүниетанымы бейтарап, төзімді және өз қызметінде тек қана ғылыми білімді және құқықтық нормаларды басшылыққа алу керек;

Басқа сарапшылардан тәуелсіз болу. Көп жағдайда, әсіресе Ресей мемлекетінің мысалында дінтану сараптамасы кешендік, яғни, комиссиялық түрде жүргізіледі. Бұл жерде, сарапшының нақты тәуелсіз ұстанымының болғаны маңызды, іс бойынша шындыққа қол жеткізу мақсатында әріптестерінің алдында өз ұстанымын қорғап шыға алуы керек (Загребина, Пчелинцев, Элбакян, 2017: 50-51).

Зерттеу жүргізудің бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен жекелей алып қарастыру болады.

Зерттеудің бейтараптылығы дегеніміз – сарапшының зерттеудің бейтарап әдістері мен құралдарын қолдануы және зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды шығару барысында жеке пікірдің болмауы. Кез-келген сараптамалық зерттеу нақты білім саласының заманауи даму деңгейіне сәйкес келетін ғылыми және тәжірибелік негізде жүргізілуі керек. Осы қағидалар негізінде зерттеудегі кез-келген ақпаратты сарапшы ғылыми негізделген және верификацияланған әдістерді қолдану арқылы алуы және түсіндіруі керек. Бұл қағида сарапшының қандай да бір діннің ақиқаттығы немесе жалғандығына қатысты баға беру пікірінен алшақ болуды көздейді (Пчелинцев, 2009: 13-16). Осындай бағалау пікірлердің болмауы – сараптама қорытындысының бейтараптылығын қамтамасыз етеді. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін, ғылыми-зерттеу құрылымдары мен сарапшылардың (нақты салада үлкен жұмыс тәжірибесі бар) әзірлеген түрлі әдістердің болуы қажет.

Сараптаманың жан-жақтылығы дегеніміз – қорытынды шығару кезінде зерттеудің барлық деңгейінде сараптамалық зерттеу нысанының барлық қырларын зерттеу қажет. Көбінесе, діни өмірдің кейбір жақтары сырт көзден жасырын, яғни белгісіз болады, сол себепті, сарапшы-маман зерттеу нысанын тек сыртқы белгісі мен ұсынылған құжаттармен ғана емес, жеке бақылау жүргізу әдісімен де қарастыру қажет.

Сараптаманың толыққандығы – сарапшының қорытынды жүргізуі үшін қажетті зерттеудің барлық қолжетімді әдістемелерін, нысандарын және құралдарын қолдануы болып табылады. Бұл ережеге сәйкес, сарапшы өзіне қойылған барлық сұрақтарға жауап беруі қажет (Элбакян, 2012: 139-150).

Кешенді сараптама жүргізу қағидасы негізінде мемлекеттік деңгейде жүргізіледі. Сондай-ақ, мазмұндық маңызы аса үлкен, себебі, сараптаманың бұл түрін жүзеге асыру үшін бір сәтте әр түрлі саланың мамандары бірігіп зерттеу жүргізеді. Ортақ қорытынды шығару мақсатымен, барлық сарапшылардың жүргізген зерттеулері ескеріледі. Бүгінгі таңда кешенді сараптама түрін жүргізу тәжірибесі Қазақстанда көп кездеспейді. Ресейде бұл сараптама түрі заңды негізде мемлекеттік деңгейде тұрақты түрде жүргізіліп отырады.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу 2007 жылы мемлекет тарапынан қамтамасыз етілетін қызмет түрі ретінде басталған. Дінтану сараптамасын жүргізу

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Дінтану сараптамасын жүргізу ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 30 қаңтардағы № 70 қаулысына сәйкес жүзеге асырылып келген болатын (Арыстанбекұлы, 2022). Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы қабылданып, онда «Дінтану сараптамасы» арнайы жеке баппен енгізіліп, қағидалары мен тәртіптері белгіленген. Дінтану сараптамасының дін саласындағы заңнамада арнайы баппен бекітілуі бұл қызметтің мемлекет пен діни бірлестіктер, азаматтық қоғамның өзара байланысы үшін аса маңызды екенін көрсетеді (Өбдірәсілқызы, 2012). Қазіргі уақытта дін саласындағы Уәкілетті орган Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитеті дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда діни бірлестіктердің діни қызметтерін еркін жүзеге асыруына заңнамалық тұрғыдан үлкен мүмкіндіктер берілген, егер олардың қызметтері барлық құқықтық талаптарға сәйкес келсе. Сонымен қатар өзге елдерге қарағанда, ел аумағында дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы өте кең. Дінтану сараптамасы діни бірлестікті тіркеу кезінде және олардың қатарындағы діни миссионерлердің діни қызмет барысында қолданатын әдебиеттері сараланады, діни қызмет барысында қолданылатын барлық діни мазмұндағы баспа және электрондық материалдары тексеріледі.

Бұл ретте, Заңға сәйкес дінтану сараптамасының нысандары ретінде:

1. Діни бірлестіктердің құрылтай құжаттары (Жарғы);
2. Діни мазмұндағы құжаттар (діни қызметтің формалары мен әдістері, құрылымы, діни сенім негізі, діни тәжірибесі);
3. Діни оқу орындарының бағдарламалары;
4. Діни мазмұндағы ақпараттық материалдар, діни әдебиет, діни мақсаттағы заттар белгіленген.

Қазақстанда он бес жылдан астам мерзімде жүзеге асырылып келе жатқан дінтану сараптамасы бүгінгі қоғамда ерекше орынға ие. Дінтану сараптамасы бірлестіктерді діни немесе діни емес деп тануда және олардың жүзеге асырып отырған діни тәжірибесіндегі діни сенім негіздерінің сәйкестігін тексеруде маңызды, кейде шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, еліміздің аумағында діни әдебиеттерге, материалдарға сұраныс күрт өсуде. Сұраныспен

қатар, әртүрлі радикалды, теріс ағымдар да өз идеологияларын бірінші кезекте баспа материалдары мен ғаламтор арқылы кеңінен таратуы белең алған. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, діни сауаты жоқ адамдар, діни білім алғысы келген жастарымыздың осы тәрізді материалдарды оқу арқылы теріс жолға түсіп кету қауіпі өте үлкен. Осындай әдебиеттер арқылы діни білім алып, көзқарасын түбегейлі өзгертіп алған азаматтар бар. Бұған дәлел ретінде, соңғы жылдары Қазақстанда діни негізде бірнеше рет қылмыстық, террористік әрекеттердің орын алуын атап айтуға болады.

Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, 2014 жылы 3419 нысанға, 2015 жылы 2867 нысанға, 2016 жылдың бірінші тоқсаны бойынша 449 нысанға, 2017 жылы – 4332 материалға, 2018 жылдың 9 айында 3790 материалға, 2020 ж. 1779 материалға (122 теріс, 1388 оң), 2021 ж. 362 оң сараптама қорытындысы берілген, 2022 ж. 710 материалға оң қорытынды берілсе, 2023 ж. I тоқсанындағы мәліметке сәйкес, 490 материалға дінтану сараптамасы жүргізіліп, 312 оң, 96 материал теріс қорытынды алған (ҚР АҚДМ Дін істері комитеті, 2023).

Дінтану сараптамасы жүргізілген статистикалық мәліметтердің жылдар арасындағы көрсеткіштерінде қатты арту немесе кему динамикасы байқалмайды. Әлбетте, бастапқы сараптама басталған кезде жүргізілген сараптама саны едәуір жоғары. Дегенмен материалдардың басым бөлігі оң қорытынды алған. Бұл ретте, дінтану сараптамасының оң қорытындысын алған материалдар тізімі Уәкілетті органның ресми сайтында әр тоқсан сайын жарияланып отырса, ҚР сот шешімімен тыйым салынған материалдар тізімі ҚР Бас прокуратурасының ресми сайтында жарияланып отырады (Мырзаев, 2016).

Дінтану сараптамасының оң немесе теріс қорытындысын алған материалдар тізімінің ашық жарияланып отыруы әлеуметтік тұрғыдан маңызы жоғары деп айқындауға болады. Себебі ел аумағында діни мазмұндағы әдебиетті қолдану, сату, миссионер ретінде қолданудан бұрын сараптамадан өткен не өтпегендігін кезкелген заңды немесе жеке тұлға тексере алады. Бұл азаматтарға мазмұнында экстремистік, заңға қайшы белгілері немесе діни алауыздыққа шақыратын үндеулер бар материалдар мен әдебиеттерді қолданбауға мүмкіндік береді.

Баспа материалдарынан бөлек, діни мазмұндағы әр түрлі сайттар, ғаламтор желілері,

әлеуметтік желілерде экстремизм белгілері бар материалдар жиі кездеседі және олардың қарқынды дамуы қоғамға қауіп төндіруі мүмкін. Мұның себебі түсінікті, баспа, кітаптарға қарағанда ғаламтордағы ақпараттар ешқандай тексеруді, авторлық құқық алу тәрізді шараларды қажет етпейді. Кез келген адам қалаған материалын ғаламторға бірнеше минуттың ішінде жүктей алады. Әлеуметтік желілерде тіптен оңай, ашық түрде не болмаса жасырын атпен парақшалар ашып, экстремистік бағытта үндеулер салып, өз қатарларын толықтырып отырған жағдайлар өте көп кездеседі. Бұл жағдай құзырлы мемлекеттік органдар тарапынан да біраз жолға қойылған. Сараптамадан бөлек, ғылыми орталықтар әр апта сайын теріс мазмұндағы діни сайттарға мониторинг шолу жұмыстарын жүргізіп келеді. Мысалы, 2023 жылдың I тоқсанында 205 ғаламтор материалдары тексеріліп, 55 материалдың мазмұнында теріс белгілер анықталған (ҚР АҚДМ Дін істері комитеті, 2023).

Бұл жағдайдың орын алмауына септігін тигізетін қызмет – теріс мазмұнда анықталған сайттар мен әлеуметтік парақшаларды бұғаттау. Дегенмен, халықаралық стандартқа сәйкес аталған әрекеттер азаматтардың құқығын шектеу деген бағаға ие болып отыр. Сондықтан ғаламтор арқылы таралатын теріс мазмұндағы (діни экстремизмге, діни алауыздық тудыруға шақыратын үндеулер) материалдарды дінтану сараптамасынан өткізу тетіктерін де оңтайландыру қажет. Бұл үшін, бірінші кезекте азаматтардың діни мазмұндағы материалдарды ғаламтор арқылы пайдалануына баға беру үшін әлеуметтік сауалнама өткізіп, талдау жұмыстарын жүргізу қажеттілігі бар деген ойдамыз.

Көріп отырғанымыздай, мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан бұл қызмет мемлекет тұрақтылығын сақтауға, елде экстремистік үндеулердің алдын алуға бағытталған кешенді шаралардың бір саласы. Дегенмен, бұл саланың негізгі мақсаттық тиімділігін арттыру үшін тек мемлекеттік тұрғыдан қарастыру жеткіліксіз болуы мүмкін. Яғни, сараптаманың субъектілерімен қатар, оның объектілері, яғни заңды және жеке тұлғалардың пікірлері де ескерілуі тиіс. Себебі АҚШ Мемдепартаментінің 2021 ж. діни бостандық туралы баяндамасында Қазақстанда діни аз топтардың діни материалдарды тарату, миссионерлік қызметті жүргізу бойынша дінтану сараптамасының

болмауы немесе өтпеуінен әкімшілік жауапкершілікке тартылатынын, сараптама қорытындыларының негізсіз екенін алға тартқан (Қазақстандағы АҚШ Елшілігі мен Консулдығы, 2022). Осы ретте, бұл саланы еліміздегі мемлекет өкілдері (практикалық тұрғыдан жүзеге асырылуын жетілдіру), ғылыми қауымдастық (сараптаманың ғылыми әдіснамасын негіздеу) және сараптамаға мүдделі тараптар (орын алатын олқылықтардың алдын алу) біріге отырып тиімді тетіктерін айқындауы қажет.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ұсынылып отырған мақалада жалпы дінтану сараптамасының теориялық және практикалық түсінігі, оның ішінде Қазақстан Республикасында жүзеге асырылу механизмі мен даму динамикасы тұрғысынан қарастырылды. Отандық және шетелдік дереккөздерді талдау барысында дінтану сараптамасы ұғымының қолданбалы сала ретіндегі айырмашылығы, теориялық тұрғыдан ғылыми негізделу бойынша жүргізілген зерттеулердің саны шектеулі екені айқындалды.

Халықаралық тәжірибені талдау барысында бірқатар мемлекеттерде (Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, АҚШ) дінтану сараптамасының категориялық аппаратын негіздеу жұмыстары бар және аймақтық деңгейде орын алатын келелі мәселелер айқындалған. Сондықтан Қазақстанда да дінтану сараптамасының құқықтық анықтамалары бекітілгенімен, ғылыми теориялық тұрғыдан негіздеу қажеттілігі туындауда.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік қызмет ретінде жүзеге асырылатындықтан, дінтану сараптамасы бойынша ақпараттар тәжірибелік тұрғыда, яғни, әдістемелік нұсқаулықтар, әдістемелік құралдар және танымдық мақалалар шеңберінде берілген. Бұл жағдай ғылыми қауымдастық тарапынан дінтану сараптамасының отандық деңгейдегі ғылыми негізделуін, сапалы дінтану сараптамасын қамтамасыз ету мақсатында ортақ әдістеменің әзірленуін талап етеді. Сараптамамен айналысатын сарапшының алдында Уәкілетті орган тарапынан берілетін заңға негізделген нұсқаулық болатыны анық, дегенмен, сараптаманың сапасын арттыру үшін дінтанулық әдістермен негізделген ортақ әдістемелік қағидалардың болуы аса маңызды. Себебі сараптама қорытындысы діни бірлестіктер мен жекелей

азаматтар үшін кейде шешуші рөлге ие болуына байланысты сарапшының кәсіби деңгейі де тиісті болуы қажет.

Қорытынды

Қазақстан үшін дінтану сараптамасы саласы әлі де жаңа сала болып табылатыны анық. Дегенмен қазіргі уақыттың өзінде практикалық тұрғыдан оның негізгі функциялары мемлекет тарапынан айқындалған, жүйеленген. Халықаралық тәжірибеде дінтану сараптамасы діндарлардың құқықтарын шектейді деген стереотиптің болуына қарамастан, дінтану сараптамасы ел аумағында экстремистік идеялардың алдын алуға, деструктивті бағыттағы ағымдардың қызметіне тосқауыл қоюға бағытталған бірден бір құқықтық құралдардың бірі деп тұжырымдауға болады.

Қазіргі уақытта баспа материалдарына қарағанда ғаламтор желісі арқылы экстремистік

мазмұндағы, сананы улайтын және діни алауыздыққа үндейтін ақпараттардың кең таралуы орын алуда. Мемлекет қауіпсіздігін сақтау, діни алауыздыққа жол бермеу мақсатымен аталған санаттағы ақпараттардың барлығы дінтану сараптамасынан өткізілуі қажет деп есептейміз. Бұл ретте, дінтану сараптамасы нысандарының ерекшеліктеріне, әр діни бағыттағы материалдар мазмұнының ерекшеліктеріне қарай әдістер жүйесін қалыптастыру аса маңызды.

Дінтану ғылымының қолданбалы саласы ретінде дінтану сараптамасы халықтың әлеуметтік өмірімен тікелей байланысты. Сондықтан қоғамдық деңгейде де оның маңызы жоғары болып қала бермек. Осы ретте, жүргізілген талдау нәтижесінде дінтану сараптамасы саласының теориялық және әдістемелік негізі, тәжірибелік жүзеге асырылуы тереңінен зерттеуді, жүйелеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

Арыстанбекұлы Н. (2022) Қазақстан Республикасында дінтанулық сараптама жүргізудің тағылымдық мән-маңызы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы, 3 (397). – Алматы. – 20.

Әбдірәсілқызы А. (2012) Дінтану сараптамасы: міндеттер мен мәселелер. [Электронды ресурс]. – URL: <https://abai.kz/post/14930> (жүгіну күні: 18.05.2023ж);

Герасименко Ю.В. & Ваврух В.В. (2014) Религиоведческая экспертиза: проблемы и пути их решения // Научный вестник Омской академии МВД России № 4 (55). – М. – 75.

Забяко А.П., (2019) Религиоведение как строгая наука / Философия, Религия, Наука №3 (11). – М. – 225.

Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. (2017) Религиоведческая экспертиза. Учебник для бакалавриата и магистратуры, – М.: Юрайт. – 449.

Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. (2021) Практика религиоведческой экспертизы, – М.: Юрайт. – 453.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі, Дін істері комитетінің ресми сайты (2023) [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (жүгіну күні: 15.05.2023ж.)

Мырзаев Б.А. (2016) Дінтану сараптамасы жат идеологиялардың алдын алу сүзгісі ретінде [Электронды ресурс]. – URL: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (жүгіну күні: 5.05.2023ж.).

Ожегов С.И. (2018) Толковый словарь русского языка. Под редакцией проф. Л.И.Скворцова. – М.: «ООО «Издательство Мир и Образование». – 1376.

Петрова К.Ю. Орлов М.О. (2017) Религиоведческая экспертиза: типология, методология, проблемы / Аспирантский вестник Поволжья -Т XVII. №3-4. – 84

Посольство и консульство США в Казахстане (2023) [Электронды ресурс]. – URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan-2/> (жүгіну күні: 25.05.2023ж.)

Пчелинцев А.В. (2009) Экспертиза по «божественным делам»: инквизация или гарантия свободы религии / Религия и право. №3. – 64.

Разуваев А.А. (2006) Экспертиза как средство повышения эффективности процесса правореализации (вопросы теории и практики): автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.01 / – Саратов. – 229

Россинская Е.Р. (2005) Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / – М.: «Норма». – 656.

Тулеметова Г. (2022) Вопросы формирования понятийного аппарата религиоведческой экспертизы. Oriental studies 2022, №3. – 192.

Чернышкова З.Е., Иванова Е.В., Кузнецова О.В. (2017) Религиоведческая экспертиза: анализ действий, направленных на оскорбление религиозных чувств верующих // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, № 3(77): в 2-х ч. Ч. 2. – 2012.

Элбакян Е.С. (2012) Научность религиозической экспертизы: возможность и необходимость // Новые вызовы свободы совести в современной России / под ред. Е.С. Элбакян. - М.: Древо жизни. – 164.

References

- Abdirasilqyzy A. (2012) Dintanu saraptamasy: mindetter men maseleler. [Religious expertise tasks and problems]. – URL: <https://abai.kz/post/14930> (date of the application: 18.05.2023) (in Kazakh)
- Arystanbekuly N. (2022) Qazaqstan Respublikasynda dintanulyq saraptama zhyrgizudin tagylymdyq man-manyzy [Religious expertise in the Republic of Kazakhstan educational value of driving], Qazaqstan Respublikasy Ultyq gylm akademijasynyn Habarshysy, 3 (397), 20 (in Kazakh)
- Chernyshkova Z.E., Ivanova E.V., Kuznecova O.V. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza: analiz dejstvij, napravlenykh na oskorblenie religioznykh chuvstv veruyushhix [Religious Expertise: Analysis of Actions Aimed at Offending the Religious Feelings of Believers] // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota, № 3(77): v 2-ch. Ch. 2. – 2012
- E'lbakyan E.S. (2012) Nauchnost' religiovedcheskoj e'kspertizy: vozmozhnost' i neobxodimost' [Scientific nature of religious studies expertise: possibility and necessity] // novye vyzovy svobody sovesti v sovremennoj Rossii / pod red.E.S. E'lbakyan. M.: Drevo zhizni. – 164 (in Russian)
- Gerasimenko, Yu. V., & Vavrux, V.V. (2014). Religiovedcheskaya e'kspertiza: problemy i puti ix resheniya [Religious studies expertise of the problem and ways to solve them] // Nauchnyj vestnik Omskoj akademii MVD Rossii № 4 (55), -75 (in Russian)
- Hartikainen E.I. (2019) Candomblé and the Academic's Tools: Religious Expertise and the Binds of Recognition in Brazil. American Anthropologist, 121(4), -971 (in English)
- Myrzaev B.A. (2016) Dintanu saraptamasy zhat ideologiyalardyn aldyn alu syzgisi retinde [Expertise in religious studies as a filter to prevent foreign ideologies]. – URL: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (date of the application: 5.05.2023) (in Kazakh)
- Ozhegov S.I. (2018) Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. Pod redakciej prof. L.I. Skvorcova. – 28-oe izdanie. – M.: «ООО «Izdatel'stvo Mir i Obrazovanie», – 1376 (in Russian)
- Pchelincev A.V. (2009) E'kspertiza po «bozhestvennym delam»: inkviziciya ili garantiya svobody religii [Expertise in "God's Affairs": Inquisition or Guarantee of Freedom of Religion] // Religiya i pravo. №3. – 64 (in Russian)
- Petrova K.Y. & Orlov M.O. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza: tipologiya, metodologiya, problemy [Religious expert evaluation: typology, methodology, problems] / Aspirantskij vestnik Povolzh'ya – 84 (in Russian)
- Poling D.A. & Evans E.M. (2004). Religious belief, scientific expertise, and folk ecology. In Journal of Cognition and Culture (Vol. 4, Issues 3-4) – 774 (in English)
- Razuvaev A.A. (2006) E'kspertiza kak sredstvo povysheniya e'ffektivnosti processa pravorealizacii (voprosy teorii i praktiki) [Expertise as a means of increasing the efficiency of the law enforcement process (questions of theory and practice)] avtoref. dis. kand. jurid. nauk. Saratov, -229 (in Russian)
- Rossinskaya E.R. (2005) Sudebnaya e'kspertiza v grazhdanskom, arbitrazhnom, administrativnom i ugolovnom processe [Forensic expertise in civil, arbitration, administrative and criminal proceedings]. M.: Norma, – 656 (in Russian)
- Souza, A.L. & Legare, C.H. (2011). The role of testimony in the evaluation of religious expertise. Religion, Brain and Behavior, 1(2), -167. (in English)
- Tulemetova G. (2022). Voprosy formirovaniya ponyatijnogo apparata religiovedcheskoj e'kspertizy [Issues of Formation of the Conceptual Apparatus of Religious Studies Expertise]. Oriental studies, №3, – 192 (in Russian)
- US Embassy and consulate in Kazakhstan [Homepage]. (2023) – URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan-2/> (date of the application: 25.05.2023) (in Russian)
- Web site of the Committee on Religious Affairs of the Ministry of information and social development of the Republic of Kazakhstan. (2023) – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (date of the application: 15.05.2023ж.) (in Kazakh)
- Zabiyako A.P. (2019) Religiovedenie kak strogaya nauka [Religious science as a rigorous science], Filosofiya, Religiya, Nauka №3 (11), – 225 (in Russian)
- Zagrebina I.V., Pchelincev A.V., E'lbakyan E.S. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza [Religious expertise]. Uchebnik dlya bakalavriata i magistratury, Moskva. – 449 (in Russian)
- Zagrebina I.V., Pchelincev A.V., E'lbakyan E.S. (2021) Praktika religiovedcheskoj e'kspertizy [The practice of religious studies expertise] Moskva. – 453 (in Russian)